

Verder met het verbond. De erfenis van de vrijgemaakte verbondstheologie

Voor vrijgemaakt-gereformeerden die terugkijken op 1944 is 'verbond' het grote thema. De herontdekking van het verbond door de reformatorische beweging in de jaren '30 wordt gezien als een van haar belangrijke bijdragen. Het verbond geldt als een integrerend thema, zoals blijkt uit samenstellingen als verbondsgeschiedenis, verbondsbelofte, verbondseis, of verbondszegelen. Misschien wel hierdoor is er een vermoeidheid ontstaan rond dit thema en komt het verbond weinig meer ter sprake.

In deze bijdrage wil ik terugkijken op die herontdekking van het verbond. Wat is de theologische waarde is van deze vrijgemaakt-gereformeerde erfenis? Eerst zal ik het decor schetsen waarbinnen het verbond in de jaren '30 een thema werd. Vervolgens beschrijf ik een aantal bijdragen aan de bezinning op het verbond in de jaren '30 en '40 van de twintigste eeuw. Tenslotte zal ik na een bespreking van theologische bijdragen uit de tijd na de vrijmaking de balans opmaken: hoe kunnen wij vandaag voortbouwen op die verbondserfenis van de vrijmaking?

1. Decor: worsteling gereformeerde traditie met verkiezing

Het decor van de discussies over het verbond wordt gevormd door het systeem van de gereformeerde scholastiek. Binnen dit bouwwerk ligt de nadruk op de genade, met een anti-remonstrantse spits: de genade van de rechtvaardiging door geloof alleen, maar ook de genade van het ontvangen van geloof, van Christus' voorbede en de volharding van de heiligen. Ons houvast ligt in Gods eeuwige liefde, in Gods handelen en in de door God gegeven eenheid met Christus.

Deze nadruk op Gods handelen heeft ertoe geleid, dat Gods eeuwige verkiezing en het werk van de Geest in de wedergeboorte los raakten van menselijke middelen en het onmiddellijke karakter van Gods handelen benadrukt werd. De aandacht richt zich dan op wat God moet doen, terwijl het lijkt of mensen alleen maar willoos kunnen afwachten. Bovendien kan denken vanuit Gods eeuwige besluiten samengaan met determinisme.

Binnen dit systeem worden drie verbonden onderscheiden:

- de vrederaad, het verbond tussen Vader en Zoon waarin zij besluiten dat de Zoon als middelaar de uitverkorenen zal redden;
- het werkverbond tussen God en de mensheid in Adam bij de schepping, over hoe de schepping in de weg van gehoorzaamheid tot haar eschatologische doel zal komen;
- het genadeverbond in Christus waarin zondaren door geloof alleen gered worden.

Er vindt binnen dit kader een koppeling plaats tussen eeuwigheid en verkiezing, en tussen historische dynamiek en verbond. De manier waarop de verhouding tussen deze verbonden wordt geconstrueerd, regelt de verhouding tussen eeuwigheid (verkiezing) en tijd (verbond):

- Optie 1: door vrederaad en genadeverbond te identificeren, gaan verkiezing en verbond samenvallen en domineert de eeuwige verkiezing het genadeverbond in de tijd. Er blijven slechts twee verbonden over: vrederaad-genadeverbond-verkiezing en het werkverbond. Binnen het genadeverbond wordt onderscheiden tussen inwendig wezen en uitwendige verschijning van verbond. Wat inwendig en wezenlijk is geldt alleen de uitverkorenen.

- Optie 2: Een andere mogelijkheid is om drie verbonden te onderscheiden, om verkiezing en verbond meer uit elkaar te houden om recht te doen aan de historische dynamiek.

Bij optie 1 ligt de nadruk op de eeuwigheid en op de verkiezing, terwijl tegelijk de onmiddellijkheid van Gods handelen wordt benadrukt. Om te kunnen zien wie de uitverkorenen en wedergeborenen zijn, is eigenlijk een God's eye perspectief nodig waarin waargenomen kan worden wat God doet. Omdat mensen zo'n perspectief niet hebben, is het effect al snel dat het perspectief van deelnemers ondergraven wordt door onderscheidingen als tussen uiterlijk/onecht en innerlijk/echt. Verder leidt het tot onzekerheid en onvruchtbare zelfreflectie, wanneer mensen in zichzelf gaan zoeken naar bewijs van hun uitverkiezing en wedergeboorte. Vandaar dat in optie 2 geprobeerd wordt om het deelnemersperspectief te versterken, door de nadruk te leggen op de heilshistorische dynamiek van het verbond (waarvan wij de uitkomst niet kennen) en op de betrouwbaarheid van de verbondsbeloftes.

Binnen de Nederlandse gereformeerde traditie heeft men hier op verschillende manieren en momenten mee geworsteld.¹ Voor het afgescheiden deel hiervan kunnen in deze worsteling drie fasen onderscheiden worden:

- Fase 1: de strijd tussen de supralapsarische Drentse en de infralapsarische Gelderse richting in de Christelijk Gereformeerde kerk, afgesloten op de synode van Franeker (1863).² Onder meer dankzij Helenius de Cock werd een manier gevonden om met het scholastieke systeem om te gaan. Binnen de Kamper traditie werden verkiezing en verbond onderscheiden om dominantie van de verkiezing te voorkomen, door uit te gaan van drie verbonden. Vanuit een heilshistorische benadering werd ernaar gestreefd om recht te doen aan het deelnemersperspectief van de gelovigen. Zo mag bij de doop de betrouwbaarheid van Gods doopbelofte niet ondergraven worden door deze afhankelijk te maken van de wedergeboorte van de dopeling. Ook moet in de evangelieverkondiging het welmenende aanbod van de genade kunnen klinken.³

- Fase 2: de strijd tussen afgescheidenen (oud-A) en Kuyperiaanse dolerenden (oud-B) in de Gereformeerde kerken vanaf de vereniging van 1892 tot de pacificatie van 1905.⁴ De dolerende Kuyperianen verstoorden het gevonden evenwicht. In de verklaring van 1905 werd vastgehouden aan twee elementen uit de afgescheiden traditie: het belang van zelfonderzoek en de overtuiging dat de grond voor het dopen van kinderen ligt in het doopbevel en in de doopbelofte, niet in de (veronderstelde) wedergeboorte van de dopeling.

- Fase 3: de strijd in de jaren '30 die uitliep op de vrijmaking.

2. Start – Antheunis Janse (1890-1960)

¹ Zie bijvoorbeeld J. van Genderen, *Verbond en verkiezing*, Kampen 1983; C. Graafland, *Van Calvijn tot Barth: oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het gereformeerd protestantisme*, 's-Gravenhage 1987; H.J.C.C.J. Wilschut, *J. G. Woelderink: om de 'vaste grond des geloofs': de ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing*, Heerenveen 2000).

² Zie C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing: kort overzicht van de strijd, gevoerd in de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk tussen 1850 en 1870, over de plaats van de leer der uitverkiezing in de prediking*, Kampen 1959.

³ Zie C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*.

⁴ Zie R.J. Dam, B. Holwerda, C. Veenhof, *Rondom "1905": historische schets*, Terneuzen 1946⁴; J. Veenhof, *Vrij gereformeerd: verzamelde artikelen*, Kampen 2005, 183-190.

Aan het begin van deze fase staat Antheunis Janse, schoolmeester uit Biggekerke.⁵ Janse groeide op in Zeeland, in een bevindelijk hervormd milieu. In het neocalvinisme vond Janse een uitweg uit het mysticisme van de Zeeuwse bevindelijkheid. Het verbond van God, zoals hij dat bij Herman Bavinck aantrof, gaf hem houvast en zekerheid.⁶

Het lijkt erop dat Janse eind jaren '20 de eerste is die opnieuw is gaan schrijven over zelfonderzoek en verbond, voordat Eichrodt in zijn *Theologie des Alten Testaments* (1933) het verbond centraal stelde en voor Woelderink binnen de Gereformeerde Bond het thema agendeerde.⁷ In zijn brochure *Lourens Ingelse* (1926) richtte Janse zich tegen de mystiek en het zelfonderzoek. Janse onderscheidt zelfbeproeving en zelfbeschouwing. Tegen een onvruchtbare zelfreflectie plaatst Janse een gezonde zelfbeproeving die uitgaat van de beloften van God die horen bij het genadeverbond.⁸ Het onderscheid dat hier ontstaat tussen zelfonderzoek (naar de eigen staat; ben ik een gelovige?) en zelfbeproeving (naar de stand van het leven in geloof) is een vernieuwing ten opzichte van de verklaring van 1905. Het zelfonderzoek omvatte hier zowel de staat als de stand van de gelovigen.⁹

Wat leven in het verbond voor Janse betekende, wordt duidelijk in zijn *Leven in het verbond* (1937).¹⁰ Aanleiding voor zijn reflecties zijn de valse mystiek en ongezonde vormen van zelfonderzoek. Het verbond betreft de gemeenschap met God en met Christus, waar Janse in persoonlijke en warme woorden over schrijft. In dit verbond kwam God om te zegenen 'met een grote overvloed van genade om niet'.¹¹ In het verbond is de vrije genade van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Janse schrijft over onze identiteit in Christus: we zijn 'levend gemaakt met Hem', ons zijn 'al onze overtredingen kwijtgescholden', en we zijn 'in Christus ineens volmaakt'.¹² Je mag daarom rust vinden in Gods betrouwbare belofte die dit goede en overvloedige nieuws ons aanreikt. Het beloftekarakter van Gods woord wordt door Janse sterk benadrukt; hier beweegt Janse zich wel in de lijn van 1905. Over een werkverbond schrijft Janse niet; hij begint bij de verbonden met Noach en Abraham.¹³ Leven in het verbond is voor Janse een uitwerking van Gods eeuwige verkiezing. Janse gebruikt het begrippenpaar verkiezing en verbond volgens gebruikelijke gereformeerde denkpatronen. Voor het werk van de Heilige Geest en de menselijke beleving had Janse minder aandacht; Van Dijk spreekt van een 'pneumatologisch manco'.¹⁴

3. Tweede schoolmeester – Anko Scholtens (1893-1943)

Anko Scholtens is een andere schoolmeester die een belangrijke rol speelde in de reformatorische beweging. Ds. Douwe van Dijk memoreerde hoe belangrijk deze ouderling

⁵ Zie over A. Janse G. van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke: het denken van A. Janse van Biggekerke (1890-1960) over Gods verbond met mensen*, Zoetermeer 2014.

⁶ Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 20-34

⁷ Woelderink stelde binnen de context van de Gereformeerde Bond het thema verbond en belofte aan de orde met lezingen in 1928-1929. Zie Wilschut, *J.G. Woelderink*, 40-80, 151-155 (over Woelderink en Schilder), 222 (over Woelderink en Janse). Over Janse en Woelderink ook Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 93.

⁸ Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 52-55

⁹ J. Veenhof, *Vrij gereformeerd*, 136, 188-191.

¹⁰ A. Janse, *Leven in het verbond*, Groningen 1975².

¹¹ A. Janse, *Leven in het verbond*, 72-73.

¹² A. Janse, *Leven in het verbond*, 54

¹³ Janse, *Leven in het verbond*, 34-37

¹⁴ Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 127, 182.

voor hem is geweest als het gaat om verbond, doop en zelfonderzoek.¹⁵ In zijn teksten, vooral referaten uit 1931-1940, komen vergelijkbare thema's aan de orde als bij Janse. Scholtens schrijft op een betrokken en persoonlijke manier over het kennen van God in Christus en de gemeenschap met God in Christus. Hij vergelijkt het verbond met een huwelijk en gebruikt de taal van de liefde. Verder benadrukt hij het belang van Bijbelstudie en het overdenken van Gods beloften. Het geheel ademt de sfeer van een relatie met God waarin het veilig is, omdat je mag rusten in Gods waarheid.

De thematiek van twijfel en zelfonderzoek komt een aantal keer naar voren. Scholtens keert zich tegen geestelijk navelstaren en zelfonderzoek dat het geloof ondergraaft. Ook voor hem ligt de uitweg uit onvruchtbaar zelfonderzoek in het verbond en in Gods belofte. Zelfonderzoek is nodig, maar alleen op basis van die belofte. Daarbij is de vraag niet of je christen bent, maar of je een goede christen bent. Zulke zelfreflectie is niet verlamdend door een verkeerde focus op jezelf, maar leidt er juist toe dat je in actie komt.¹⁶ Net als Janse zet Scholtens als het gaat om de belofte de lijn van 1905 voort, terwijl hij op het punt van het zelfonderzoek een andere weg inslaat.

Scholtens is beducht voor een theologisch systeem waarin verkiezing en verbond samengebracht worden in een sluitend geheel, al zijn beide belangrijk: het verbond is de weg waarlangs de verkiezing zich verwerkelijkt.¹⁷ Het verbond is voor Scholtens de 'grondslag van de religie', waarin God zich aan zijn volk geeft en 'zich door woordopenbaring met de mens in relatie stelt'. Het verbond is de geregelde relatie met God, waarin God en mens op een persoonlijke en liefdevolle manier met elkaar om gaan. Ook hier is de vraag naar het zelfonderzoek een belangrijke reden om het verbond ter sprake te brengen.

Bij Janse en Scholtens zien we dat de vraag naar vruchtbare zelfreflectie reden was om aandacht voor het verbond te vragen (net als bij theologen zoals C. Veenhof en J. Kamphuis).¹⁸ 'Verbond' staat hier voor persoonlijke omgang met God, waarbij het houvast buiten onszelf ligt in het geloof aan Gods belofte. Het verbond is onlosmakelijk verbonden met rechtvaardiging door geloof alleen, heil dat buiten onszelf in Christus ligt, en de objectiviteit van Gods belovend spreken. Over de gemeenschap met God wordt in warme, betrokken, persoonlijke termen gesproken, terwijl tegelijk de ban van afwachtende en passief makende bevindelijkheid doorbroken wordt. Kritiek is er op onvruchtbare zelfreflectie die geloofszekerheid afhankelijk maakte van iets in de mens zelf, de ervaren wedergeboorte. Het gaat er om te voorkomen dat het deelnemersperspectief van leven met God ondergraven wordt door een eeuwigheidsperspectief met verkiezing en wedergeboorte als sturende concepten.

4. Modern existentialisme - het klimaat van het absolute

Het vrijgemaakte spreken over het verbond wordt ook gekleurd door de sfeer van het interbellum, een tijd van modernisme en existentialisme, en van eschatologische accenten in de theologie.

¹⁵ P. Niemeijer, *Aanstekelijk vertrouwen: de stem van Anko Scholtens (1893-1943), voorloper van de Vrijmaking in Groningen*, Soest 2019, 14.

¹⁶ Niemeijer, *Aanstekelijk vertrouwen*, 75-84, 122-127, 163-166

¹⁷ Niemeijer, *Aanstekelijk vertrouwen*, 137-139, 153-160.

¹⁸ Van Dijk, *Het concrete is het wezenlijke*, 73, 230-231; A. P. van Langevelde, *In het klimaat van het absolute: C. Veenhof (1902-1983) leven en werk*, Barneveld 2015, 103-105; J. Kamphuis, *Een eeuwig verbond*, Haarlem 1984, 35-42. Zie verder J. Veenhof, *Vrij gereformeerd*, 182-203.

Klaas Schilder (1890-1952) en zijn jongere vriend Cornelis Veenhof (1902-1983) zijn hier duidelijk door gestempeld. Net als Karl Barth was Schilder zich er sterk van bewust dat we als kleine mensen staan tegenover de heilige God die vraagt om overgave, toewijding en gehoorzaamheid. Dat betekent voor Schilder de absolute tegenstelling van ‘alles of niets’, de noodzaak om gehoorzaam te zijn aan Gods woord, tegen alle gezapigheid en zelfverzekerdheid in. Bij Veenhof maakt dit moderne klimaat zijn neocalvinisme dynamischer en objectiever. ‘Concreet leven in het verbond in elke levenskring, in diepe eerbied voor en gehoorzaamheid aan het eenvoudige, heldere spreken van God in de Bijbel, dat werd voor Veenhof het nieuwe, gereformeerde ideaal.’¹⁹

In dit moderne gereformeerde levensgevoel komen een aantal dingen bij elkaar: nadruk op de duidelijkheid van Gods woord (in het verlengde van de synode van Assen in 1926), allergie voor subjectivisme, een nadruk op objectiviteit, een sterk appel om te gehoorzamen, en een klemtoon op gedrag. De moderne toonzetting hiervan neigt bovendien naar rationele neutraliteit, wat ertoe leidt dat niet – zoals bij Janse en Scholtens – de overvloed van Gods genade de toon aangeeft. Moderne neutraliteit kan er toe leiden dat verkiezing en verwerping, belofte en eis naast elkaar gezet worden als parallelle mogelijkheden.

Zonder dit modernisme is het denken over het verbond van de latere gereformeerde-vrijgemaakten niet goed te begrijpen.

5. Denken vanuit het begin en vanuit Gods recht – Klaas Schilder (1890-1952)

Ook bij Schilder wordt het verbond in de jaren '30 een thema. Volgens Marinus de Jong wordt het bij Schilder wel een kernthema, maar geen thema van waaruit theologische denkbewegingen op gang komen. De doordinking van het verbond wordt gestuurd door andere theologische thema's.²⁰

In *Christus in zijn lijden* (1930) zijn er twee belangrijke redenen om het verbond ter sprake te brengen: ten eerste het onderscheid tussen het oude en het nieuwe verbond, dat Schilder nodig heeft voor de heilshistorische lijnen die hij trekt naar de vervulling in Christus. Ten tweede draagt de verbondsleer zijn verzoeningsleer. In de vrederaad is Christus aangesteld als borg. Volgens het werkverbond verdienen zondaren de hel; Christus is de borg die neerdaalt in de hel en aan de vrederaad zijn rechtsgrond geeft door aan Gods recht te voldoen en de helse straf te ondergaan.²¹ Schilder gebruikt de verbondsleer om recht te doen aan de dreiging van de hel en in de verzoeningsleer aan de door Christus gedragen helse straf. Ook in de derde druk van *Wat is de hel* (1932) voegt Schilder een paragraaf toe over het werkverbond om de van hieruit de straf in de hel Bijbels te onderbouwen.²²

Schilder werkt zijn verbondsleer verder uit in *Wat is de hemel?* (1935). Hier wordt het verbond het centrale concept in zijn theologie van de geschiedenis. Geschiedenis is in Schilders theologie een belangrijk thema. Zowel de synode van Assen in 1926 als de

¹⁹ Van Langevelde, *Klimaat van het absolute*, 120.

Zie verder G. Harinck, W. Berkelaar, *Domineesfabriek: Geschiedenis van de Theologische Universiteit te Kampen*, Amsterdam 2018, 151; over Schilder: M. de Jong, *The Church Is the Means, the World Is the End: The Development of Klaas Schilder's Thought on the Relationship between the Church and the World*, Kampen 2019, 40-50, 65-70; S.A. Strauss, *Alles of niks: K. Schilder oor die verbond*, Bloemfontein 1986, 41-54; P. Veldhuizen, *God en mens onderweg: hoofdmomenten uit de theologische geschiedbeschuwing van Klaas Schilder*, Leiden 1995, 36-50. Over Veenhof Van Langevelde, *In het klimaat van het absolute*, 111, 120, 123-124, 145, 149-150, 158-159, 161-163, 201, 208.

²⁰ De Jong, *The Church is the Means*, 119, 173, 178, 226; zie ook Wilschut, *J.G. Woelderink*, 151-153.

²¹ K. Schilder, *Christus in zijn lijden*, Kampen- 1930, Deel 2, 40, 178, 265, 493-494; deel 3, 1-23.

²² K. Schilder, *Wat is de hel?* Kampen 1932³, 183-188, 193-197.

theologie van Karl Barth zijn referentiepunten voor Schilders denken over de geschiedenis. Schilder denkt nadrukkelijk vanuit het begin en benadrukt dat God in onze geschiedenis aanwezig is en met mensen omgaat.²³

In *Wat is de hemel* wordt duidelijk hoe Schilders theologie van de geschiedenis en het verbond met elkaar samenhangen. Het verbond bepaalt de samenhang van protologie en eschatologie en daarmee de eenheid van de geschiedenis. Constitutief voor de geschiedenis zijn evolutie (de ontplooiing van de mens in de geschiedenis) en het eschatologische schokmoment. Menselijke evolutie leidt niet tot volmaaktheid. In het werkverbond ligt echter begrepen dat God zal ingrijpen om de schepping tot haar eschatologische voltooiing te brengen. In het werkverbond moest de mens zich door het woord laten beheersen en zou dan aan het einde door God naar de woonplaats van God getrokken worden.²⁴

Niet alleen de geschiedenis is één, ook het verbond is één. Het ene verbond regelt alle verhoudingen. ‘God sluit een verbond met den mensch, als zijn zoon; en om der wille van dit éne verbond gaat Hij voorts een verbond aan met de aarde, met den regen, met de zon, met koren en most, en – met zichzelf.’²⁵ Dit verbondsstatuut blijft na de zondeval bepalend voor leven en sterven. De belofte van volmaaktheid wanneer mensen verbondsgehoorzaamheid bewijzen blijft, net als de dreiging met de verbondswraak wanneer mensen het verbond breken. Mensen hebben het verbond wel verbroken, maar God openbaart na de zondeval een mysterie: Hijzelf staat in Christus, de tweede Adam, in voor de continuïteit van het verbond. Het ene verbond komt nu in de nieuwe fase van het genadeverbond; geen tweede verbond, maar een ‘voortbestaan van het verbond als “genade-verbond”’.²⁶

Naast het werkverbond en het genadeverbond geeft Schilder ook aandacht aan het natuurverbond en aan het vredesverbond. Het natuurverbond betreft ook de dieren en de afwisseling van de seizoenen. De natuur is betrokken in de opbouw van het nieuwe Jeruzalem en zal in de hemel zijn vervulling vinden. Het natuurverbond is een fase in het genadeverbond, door Schilder getypeerd als de ‘werkvloer’ voor Gods ‘kerk-vloer’.²⁷ In het nadenken over het vredesverbond realiseren we ons dat ‘alle verbondsbeschikking’ zich moet ontdekken ‘als geschenk van een verbond *van God met God*’. In dit verbond van Vader, Zoon en Geest ligt de diepste grond van Gods toewending naar mensen.²⁸ Dat wil niet zeggen dat verbond en vredesverbond identiek zijn – juist niet, omdat een identificatie van beiden leidt tot een identificatie van verbond en verkiezing. Het is opvallend dat Schilder in *Wat is de hemel?* het vredesverbond als laatste behandelt. Een aanvullende manier om verkiezing en verbond te onderscheiden, is de opvatting dat Christus wel hoofd van de verkorenen is, maar geen verbondshoofd. Daarom stelt Schilder dat Christus in het genadeverbond geen hoofd, maar middelaar is.²⁹

Typerend voor Schilders bijdrage zijn de nadruk op het recht en op de eenheid van het verbond en verder zijn denken vanuit het begin (het ‘werkverbond’).

Schilders denken over het verbond wordt dus niet opgeroepen door het zelfonderzoek. Pas als lid van het deputaatschap dat tussen 1936 en 1939 helderheid moest verschaffen over

²³ De Jong, *The Church is the Means*, 95-103, 177; Strauss, *Alles of niks*, 66-98; Veldhuizen, *God en mens onderweg*, 54-58.

²⁴ K. Schilder, *Wat is de hemel?*, Kampen 1935, 122-134.

²⁵ Schilder, *Wat is de hemel?*, 238

²⁶ Schilder, *Wat is de hemel?*, 253; en verder 237-246, 249-250.

²⁷ Schilder, *Wat is de hemel?*, 260; en verder 257-262

²⁸ Schilder, *Wat is de hemel?*, 262, en verder 262-268.

²⁹ Strauss, *Alles of niks*, 124. Zie ook Van Genderen, *Verkiezing en verbond*, 16-18; J. van Genderen, W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992, 506-509.

leergeschillen, is Schilder zich met vragen rond zelfonderzoek bezig gaan houden.³⁰ Schilder stelt in 1939 dat zelfonderzoek uit moet gaan van geloof en dus van het woord van God, wet en belofte.³¹ Hij volgt denklijnen die we ook bij Janse en Scholtens vonden. Verder benadrukt hij het rechtskarakter van het 'in Christus geheiligd' waarover het bij de doop gaat. Dit betreft niet onze wedergeboorte; verkiezing en verbond moeten immers onderscheiden worden. Kinderen van de gelovigen zijn in Christus geheiligd en horen daarom bij de kring van het verbond.³²

De achtergrond van Schilders verbondsleer is het gereformeerde schema van vreederaad, werkverbond en genadeverbond. Hij stelt dit bij door de eenheid van werk- en genadeverbond te benadrukken. Denkend vanuit het begin en vanuit de vervulling zijn Adam en Christus voor zijn theologie twee belangrijke figuren. Natuurlijk las Schilder de Bijbel en trok hij vele heilshistorische lijnen door de geschiedenis heen, naar de vervulling in Christus toe (bijvoorbeeld in *Christus in zijn lijden*). Voor Schilders doordenking van het verbond speelt het echter geen rol dat God zijn verbond sloot met Abraham, met Israël en met David. Alles loopt uit op Christus en de kerk is in de plaats van Israël gekomen. Israël als verbondsvolk heeft afgedaan. Schilder heeft de Jodenvervolging wel gezien, maar het heeft zijn theologie niet beïnvloed.³³

De doordenking van het verbond vanuit het begin interfereert bovendien met het modern existentialistische klimaat. Schilder ziet het verbond als waarborg tegen gemakzucht.³⁴ Hij vergelijkt het verbond met een hete vloer waarop beren moeten dansen.³⁵ Dit beeld roept een rusteloze sfeer op van mensen die in beweging moeten blijven en moeten gehoorzamen. Schilder benadrukt sterk het juridische karakter van het verbond. God richt het verbond op (monopleurisch), maar in zijn bestaan is het verbond tweezijdig en zijn mensen voluit verantwoordelijk (dipleurisch). Schilder tekent het begin als een situatie waarin twee opties gelijkwaardig naast elkaar staan: hemel en hel, verkiezing en verwerping, verbondsbelofte en verbondseis worden door hem geparalleliseerd.³⁶ Verder roept Schilders belofte-begrip vragen op. Trimp signaleert dat dit verschilt van het Reformatorische belofte-begrip, dat ervan uitgaat dat Gods belovend spreken in het heden geeft, terwijl volgens Schilder de belofte betrekking heeft op Gods toekomstig werk en onze blik richt naar die toekomst. Ook ziet Schilder niet het overwicht van de belofte.³⁷

Wanneer Schilder het verbond niet vanuit het begin zou hebben doordacht, maar vanuit de verschillende verbonden die de Bijbel beschrijft, zou zijn verbondsleer anders zijn uitgevallen. In het nieuwe verbond is het immers de Heilige Geest die aan Israël en de gelovigen uit de volken een nieuw hart geeft en Gods wetten in hun binnenste schrijft. In de

³⁰ Veenhof, *Vrij gereformeerd*, 194. De eerste neerslag hiervan in Schilders eigen werk is te vinden in K. Schilder, *Heidelbergsche catechismus*, Deel 1, Goes 1939, 141-147 (n.a.v. HC v/a 5).

³¹ Schilder, *Heidelbergsche catechismus*, Dl. 1, 144, 146, 147.

³² Zie hierover Straus, *Alles of niks*, 161-184.

³³ Over Schilder en Israël, zie P. Veldhuizen, *De christelijke geloofsleer in twee testamenten weerspiegelt. Confrontatie tussen Jood en Christen of wat voorafgaat aan de dogmageschiedenis*. I. Analytisch deel, 486-535

³⁴ Vgl J. Kamphuis, *Een eeuwig verbond*, Haarlem 1984, 33. Schilders bijdrage riep de vraag op of er onder het nieuwe verbond nog sprake kan zijn van verbondsbreuk en verbondswraak, zie L. Doekes, *Een Heilige Natie*, Kampen 1980, 90.

³⁵ De Jong, *The Church is the Means*, 179, 182. De Jong verwijst naar Schilder, *Dictaat Americana*, 11.

³⁶ Voor kritiek op deze vormen van parallelie, zie K. van Bekkum, 'De gereformeerde theologie van Klaas Schilder', in *Radix* 23 (1997) 3, 142-144; J. Douma, *Algemene genade: Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over "algemene genade"*, Goes 1966, 261-263, 276-277, 295-302; Straus, *Alles of niks*, 189-193, 241-251; Veldhuizen, *God en mens onderweg*, 287-288, 312-331.

³⁷ C. Trimp, *Klank en weerklank: Door prediking tot geloofservaring*, Barneveld 1989, 57, 61; en 52-80 voor een bredere correctie van Schilderiaanse denkschema's.

gemeenschap met Christus zijn belofte en eis geen opties meer die neutraal en parallel naast elkaar staan. De liefde geeft hier de toon aan. Schilder had hier anders kunnen kiezen. Bij A. Janse is deze parallelie niet terug te vinden en wordt de toon bepaald door de overvloed van de genade. We zullen zien dat dit ook bij S.G. de Graaf het geval is. Verder wijst Trimp erop dat als Schilder inbreng van Woelderink had verwerkt, zijn beloftebegrip anders was geweest.³⁸ Opnieuw blijkt dat Schilders theologische agenda verschilt van andere latere vrijgemaakten en niet bepaald werd door de problematiek van het zelfonderzoek.

Dit roept de vraag op of Schilders theologie een remonstrantse of wettische uitwerking heeft. Schilder zelf benadrukte het verschil met de remonstranten: God volgt niet de menselijke beslissing, want God is niet veranderlijk. De grondfout van de remonstranten ligt volgens Schilder in de godsleer.³⁹ De remonstrantse theologie lijdt echter aan nog een probleem: de eenheid met Christus is een mogelijkheid die werkelijkheid wordt door het geloof. Kuyperianen die verkiezing en verbond identificeerden, dachten juist vanuit de wedergeboorte, de eenheid met Christus en het organisme van de kerk – drie anti-remonstrantse accenten. Schilder denkt sterk juridisch en keert zich tegen elke vorm van organisch denken.⁴⁰ Bovendien onderscheidt hij verkiezing en verbond. Het onbedoelde effect van Schilders denken op zijn erfgenamen kan zijn dat de eenheid met Christus en ons delen in Christus te weinig aandacht krijgt, terwijl de realisering van het heil afhankelijk gemaakt wordt van onze gehoorzaamheid.⁴¹ Bovendien dreigt een activistisch actualisme, waarin de werkelijkheid van het heil afhankelijk gemaakt wordt van mijn gehoorzaamheid vandaag.⁴² Deze remonstrantse of wettische dynamiek kan voorkomen worden door niet te denken vanuit het werkverbond en de oproep tot gehoorzaamheid, maar vanuit het nieuwe verbond, de participatie in Christus, en de inwoning van de Heilige Geest.

6. Gunst en genade – S.G. de Graaf (1889-1955)

Een andere theoloog, actief binnen de ‘Reformatorische beweging’, was de Amsterdamse predikant S.G. de Graaf. De Graaf ging niet met de vrijmaking mee, maar heeft wel invloed uitgeoefend via zijn *Verbondsgeschiedenis* en via zijn catechisant Cornelis Trimp en diens drie Amsterdamse vrienden Wiskerke, Faber en Breen.⁴³

Wendt heeft laten zien dat er bij De Graaf een ontwikkeling is, waarin het werkverbond veranderde in een verbond van Gods gunst, en het verwerven van eeuwig leven veranderde in het beërven hiervan.⁴⁴ De *Verbondsgeschiedenis* documenteert deze verandering.

De sfeer van De Graafs *Verbondsgeschiedenis* is niet rusteloos, neutraal, of bepaald door evenwichtsconstructies. De Graaf kiest voor een christocentrische opzet, waarin hij hoofdgedachten van oudtestamentische geschiedenissen zo formuleert, dat de verbinding met Christus duidelijk wordt. Hij onderscheidt twee verbonden, het verbond van Gods gunst gesloten in Adam als verbondshoofd, en het verbond van Gods genade gesloten in Christus als

³⁸ Trimp, *Klank en weerklank*, 61.

³⁹ Veldhuizen, *God en mens onderweg*, 305-306

⁴⁰ De Jong, *The Church is the Means*, 148, 172, 192, 215.

⁴¹ De beschrijving van Schilders verbondsleer door De Jong doet Schilder niet helemaal recht, maar het is niet toevallig dat het geheel een remonstrantse sfeer ademt. Zie De Jong, *The Church is the Means*, 177-179

⁴² Vgl. De Jong, *The Church is the Means*, 188.

⁴³ Breen verwijst naar deze vriendschap in het in memoriam van K.Deddens,

<https://mobiel.handboekgkv.nl/websites/scholma/hb.nsf/in%20memoriam.pdf> [laatst gezien 11-3-2020]

⁴⁴ H.T. Wendt, *The Love of the Lord is a Flame: The Covenant Theology of S.G. de Graaf in the context of his work and life*, Masterscriptie TU Kampen 2016, 79,88, 98. Over De Graafs verbondsleer 74-100.

verbondshoofd. Opvallend is de keus voor het niet neutrale ‘gunst’ in de plaats van *werk-*verbond. De Graaf vergelijkt het verbond met een huwelijk waarin God en zijn volk elkaar hun innigste liefde geven. Het verbond bestaat zodat mensen in gemeenschap met God leven. In dit eerste verbond ging het er niet om iets te bereiken door onze werken; de enige eis is dat wij bewust zouden kiezen voor Gods gunst om zo daarin te blijven. Er zijn in dat verbond twee partijen, maar alles gaat van God uit.⁴⁵

De zondeval is geen apart onderdeel, maar komt ter sprake binnen het kader van het verbond van Gods genade. De Graaf toont zo psychologisch inzicht in hoe mensen tot kennis van hun zonde komen: pas binnen het genadeverbond komen we tot schuldbelijdenis. In het genadeverbond leren wij opnieuw ‘ja’ tegen God zeggen dankzij wat Christus als ons hoofd heeft gedaan en dankzij de Heilige Geest.⁴⁶

Thema’s als heiligheid, Gods eis, en gehoorzaamheid komen ook aan de orde, maar primair verwoordt De Graaf door de hele *Verbondsgeschiedenis* steeds wat God doet in zijn genadige en verlossende handelen.

De Graaf gaat ook in op het verbond met Abraham, met Israël, met David, en op het Nieuwe Testament. Toch verandert de aandacht voor deze verbonden het basale schema van het verbond van Gods gunst en het verbond van Gods genade niet. Israël krijgt geen aparte aandacht; Jood en heiden ontmoeten elkaar in het verbond en er is geen blijvende rol voor Israël. Ook De Graafs theologie is vervangingstheologie. Hij leest al deze verbonden sterk christocentrisch, waardoor de dynamiek van de verschillende verbonden platgeslagen wordt.⁴⁷

Volgens Wendt vond De Graaf dat de Kuiperianen aan de VU Gods eeuwigheid teveel benadrukten, terwijl Schilder en de zijnen teveel nadruk legden op de menselijke verantwoordelijkheid. De Graaf wil recht doen aan zowel de eeuwige verkiezing als aan de menselijke verantwoordelijkheid, en doet dat door alle nadruk te leggen op Gods liefde in Christus. Hij is ons hoofd en in hem hebben we gemeenschap met God. In Hem vinden we Gods liefde en genade.⁴⁸

7. Doorwerking – vernieuwde verbondsleer na de vrijmaking?

In het overzicht dat De Bruijne heeft gegeven van de theologische ontwikkelingen sinds de vrijmaking, vermeldt hij dat Bremmer in 1950 constateerde dat de verbondsleer bevrijd is uit de verkiezingsleer.⁴⁹ Dat lijkt te betekenen dat de verkiezingsleer de verbondsleer niet meer domineert en schema’s zoals inwendig-uitwendig, wezen-verschijning, voorwaardelijk-onvoorwaardelijk zijn losgelaten.⁵⁰ Bremmer vermeldde verder dat de exegete vrij is gekomen uit dogmatische vooringenomenheid.

Holwerda stelde dat de heilsgeschiedenis niet illustrerend, maar dogmafunderend moet zijn.⁵¹ In hoeverre is de verbondsleer na 1944 vanuit de Schrift vernieuwd? Wat heeft de vrijgemaakte traditie opgeleverd als het gaat om bezinning op het verbond?

⁴⁵ De Graaf, *Verbondsgeschiedenis I*, 5-6, 14-15

⁴⁶ De Graaf, *Verbondsgeschiedenis I*, 6, 20

⁴⁷ De Graaf, *Verbondsgeschiedenis I*, 60-65, 217-223, 429-430; II, 89-93, 452-456, 463-468

⁴⁸ Wendt, *The Love of the Lord is a Flame*, 93-94, 98

⁴⁹ A.L.Th. de Bruijne, ‘Een reis met uitzicht. Impressie van de theologische ontwikkeling sinds de vrijmaking’, in G. Harinck, M. te Velde (red.), *1944 en vervolgens. Tien maal over vijftig jaar vrijmaking*, Barneveld 1994, 59.

⁵⁰ Vgl J Kamphuis, *Een eeuwig verbond*, 54-60.

⁵¹ Holwerda, “...*Begonnen hebbende van Mozes...*”, Terneuzen 1953, 88, 94.

L. Doekes heeft in zijn artikelen over verbond en doop weinig nieuwe stappen gezet. Hij beschrijft nog eens bekende vrijgemaakte posities: over de betrouwbaarheid van de belofte en tegen het onderscheid van belofte (voor de verkorenen) – toezegging (algemeen en ongeadresseerd), en over de kinderdoop.⁵²

Tot eind jaren '70 was het karakter van vrijgemaakte terugblikken op 1944 vooral kerkrechtelijk van aard. Wat er inhoudelijk speelde was minder bekend, tot J. Kamphuis ter gelegenheid van veertig jaar vrijmaking *Een eeuwig verbond* schreef. Hij zoekt een weg tussen objectivisme en subjectivisme door zowel het recht van het verbond als leven in het verbond aandacht te geven. Kamphuis volgt Schilder in zijn nadruk op de eenheid van het werkverbond en het genadeverbond. Ook houdt hij vast aan de vrede raad en aan het onderscheid tussen de vrede raad en het verbond van God en mensen, om zo verkiezing en verbond te onderscheiden. Met dit onderscheid hangt ook samen dat Christus geen 'verbondshoofd' genoemd mag worden. De nadruk ligt op de exclusiviteit van Christus en op substitutie. Christus verzoent volgens Kamphuis door *intercessio* (tussenkomst) en niet door *processio* (voorgang). Een combinatie van beiden overweegt hij niet in *Een eeuwig verbond*. Ook gaat Kamphuis in op het onderscheid tussen in Christus geheiligd (de rechtspositie in het verbond die maakt dat iemand recht heeft op de belofte van rechtvaardiging) en door de Geest geheiligd (het metterdaad deel krijgen aan de heiliging door het werk van de Geest).⁵³ Niettemin: dit dogmatische kader maakt de afstand tot Christus eerder groter dan kleiner, omdat het verschil en niet de verbondenheid met Christus gethematiseerd wordt.

Theologisch gebeurt er in de bijdragen van Doekes en Kamphuis weinig nieuws. De nadruk ligt op het deelnemersperspectief van de gedoopte die de belofte ontvangt, en op het onderscheid van verbond en verkiezing om zo de historische dynamiek van de tijd en de definitieve vastheid van de eeuwigheid te onderscheiden.

Meer vernieuwende stappen zijn gezet in de Nederlands Gereformeerde afdeling van het huis van de vrijmaking. In *Verbond en zending* geeft Barend Wielenga een Bijbels-theologisch overzicht van het verbond in Oude en Nieuwe Testament. Wielenga bespreekt achtereenvolgens het Adamitisch verbond, het Noachitisch verbond, het verbond met Abraham, het Mozaïsche verbond, het Davidische verbond en het Nieuwe verbond zoals dat in het Oude Testament terugkomt. Hij benadrukt sterk de heilshistorische continuïteit: elk volgende verbond vormt een voortzetting van het vorige verbond. Ook in het Nieuwe Testament ligt de nadruk op de continuïteit en dus op het éne verbond. Christus is de vervulling van alle eerdere verbonden. Verkiezing blijft een realiteit, maar theologisch maakt Wielenga het verbond primair. Van de begrippen vrede raad en werkverbond neemt hij afscheid. Met Schilder zegt hij dat het verbond unilateraal is in ontstaan, bilateraal in bestaan, en een forensisch aspect heeft. Verder volgt hij De Graaf en stelt het verbond voor de schepping. God schiep in het Woord met het oog op een verbond zijn schepping. Op deze manier komt de niet-menselijke schepping nadrukkelijk in beeld. Tenslotte brengt Wielenga vanuit Gods verlangen naar een verbond de *missio Dei* ter sprake. Het verbond krijgt een missionaire spits: in het verbond gaat het om alle mensen.⁵⁴

Ook Henk de Jong heeft vanuit Bijbels-theologisch onderzoek vernieuwende impulsen gegeven. De Jong vraagt vooral aandacht voor het verbond met David. Hij ziet het David-verbond als een nieuw verbond binnen het Mozaïsche verbond. Als het Mozaïsche verbond vastloopt, wordt het verbond met David wordt hieraan toegevoegd als versteviging en bevestiging. Het Gods verbond met zijn volk krijgt de structuur van een verbond in een verbond. Ook het heiligdom en het verbond met Levi ondersteunen het verbond van het volk;

⁵² Doekes, *Heilige natie*.

⁵³ J. Kamphuis, *Eeuwig verbond*.

⁵⁴ B. Wielenga, *Verbond en zending. Een verbondsmatige benadering van zending*, Kampen 1998.

de verkiezing van Sion ondersteunt weer het verbond met David. De Jong ziet het geheel als een zandloper die steeds smaller wordt en vervolgens weer verbreedt: van een mensheidverbond, naar een volksverbond, dat verstevigd wordt door het David-Sionverbond, via de rest die van het volk overblijft naar de éne, Christus die verbond voor het volk is, naar het nieuwe verbond waar het weer gaat om de hele mensheid. Net als Wielenga wijst De Jong op voor de diversiteit van de verbonden in de Bijbel, maar meer dan Wielenga benadrukt hij hun eigenheid.⁵⁵

8. Balans – drie aandachtspunten

Hoe kunnen wij vandaag voortbouwen op de erfenis van de vrijgemaakte verbondstheologie? Ik beantwoord deze vraag aan de hand van thema's.

1. Zelfonderzoek

De eerste reden om het verbond ter sprake te brengen was de vraag naar het zelfonderzoek, dat wil zeggen naar een vruchtbare vorm van zelfreflectie die niet verlamdend werkt of de geloofszekerheid ondergraaft, maar wel eerlijk de vraag op tafel legt: hoe leef ik met God?

Het gereformeerde protestantisme heeft geleid tot een onvruchtbare individualistische vorm van zelfreflectie: hoe weet ik zeker dat ik wedergeboren ben? Dat het mis ging in het gereformeerde protestantisme werd veroorzaakt door een denken vanuit Gods eeuwige verkiezing, door een nadruk op het handelen van God dat werd losgemaakt van de middelen waardoor wedergeboorte werd gezien als effect van Gods onmiddellijk handelen, en door een modern-individualistisch klimaat waarin het individu zichzelf zelfkritisch (genadeloos) beziet. Op deze manier wordt het deelnemersperspectief van de historische dynamiek van evangelieverkondiging, doop en geloof ondergraven.

Gereformeerden, ook de latere vrijgemaakten, hebben naar het verbond gegrepen om tegenwicht te bieden aan zo'n eeuwigheidsperspectief. Zo komen verkiezing als eeuwigheidsperspectief en verbond als deelnemersperspectief tegenover elkaar te staan.

De oplossing van de latere vrijgemaakten gaat uit van het perspectief van het geloof (Schilder) en richt zich op de belofte. Bovendien veronderstelt deze oplossing ironisch genoeg de wedergeboorte door de zelfreflectie te definiëren als zelfbeproeving die zich richt op de stand en niet op de staat van de gelovige (Janse, Scholtens). Op deze wijze vindt er ten opzichte van 1905 en de afgescheiden traditie een versmalling plaats: de vraag of ik wel geloof verdwijnt buiten beeld. De vrijgemaakte oplossing is echter wel een poging om de moderne versmalling tot een zelfreflectie die individualistisch en zelfkritisch (genadeloos) is, te doorbreken. Het verdient aanbeveling om in dit spoor verder te gaan en de zelfreflectie persoonlijk te doordenken, vanuit de relatie met Jezus Christus, en vanuit een combinatie van genade en waarheid. In die ontmoeting wordt de vraag gesteld of ik in Jezus geloof, maar dat staat in het licht van een genadige uitnodiging tot geloof. Niemand hoeft te concluderen dat geloof en inkeer wat God betreft geen optie zijn. Zo kan zelfreflectie eerlijk zijn zonder verlamdende of genadeloze uitwerking.

Verder is het de vraag of het onderscheid van verkiezing en verbond wel samenvalt met het onderscheid van een eeuwigheidsperspectief en een heilshistorisch deelnemersperspectief. Een zelfstandige doordening van de verbondsleer vanuit de

⁵⁵ H. de Jong, *Van oud naar nieuw. De ontwikkelingsgang van het Oude naar het Nieuwe Testament*, Kampen 2002.

heilsgeschiedenis die als ‘dogmafunderend’ wordt opgevat (Holwerda), is een belangrijke stap om het eigen van de verbondsgeschiedenis opnieuw in beeld te krijgen.

2. Heilsgeschiedenis

In de lijn van Schilder, De Graaf, Wielenga, De Jong is te zien dat het scholastieke systeem van de drie verbonden (vrederaad, werkverbond, genadeverbond) steeds minder vanzelfsprekend wordt. Schilder denkt contra Barth vanuit het begin en de eenheid van het verbond als voortgezet (werk)verbond; Wielenga volgt De Graaf en honoreert Barthiaanse motieven door de gunst/genade van het verbond aan de schepping vooraf te laten gaan en tegelijk, met Schilder, de continuïteit (eenheid) in de verbondsgeschiedenis te benadrukken; De Jong vraagt aandacht voor de eigen bijdrage van de verschillende verbonden.

Voor een doordenking van de verbondsl leer vanuit de heilsgeschiedenis is het belangrijk om door te denken op bijdrage van De Jong. Verbondssluitingen die in de Bijbel beschreven worden, reageren altijd op een nieuwe situatie. Meestal gaat het om een versteviging van een bestaande relatie die door een crisis onzeker is geworden. Verbonden zijn stapelbaar, zoals de verschillende verdragen over de Europese Unie stapelbaar zijn. De heilsgeschiedenis bestaat uit een keten van verbonden die elkaar versterken en op elkaar voortbouwen. Dan gaat het niet om werkverbond en genadeverbond, maar om verbonden met Noach, Abraham, Israël, een verbond met David, en een nieuw verbond met Israël. Wie de heilsgeschiedenis dogmafunderend wil laten zijn, moet deze veelheid van verbonden als uitgangspunt nemen.

Dat betekent ook dat de positie van Israël als nageslacht van Abraham en volk van Gods verbond serieuzer genomen kan worden. Het vrijgemaakte denken over het verbond blijft tot nu toe binnen de kaders van de vervangingstheologie. Het is belangrijk om de plaats van Israel opnieuw te doordenken en serieus te nemen dat niet alleen Jezus een Jood was, maar ook dat het nieuwe verbond primair een nieuw verbond met Israel is (waarin ook de heidenen mogen delen).

Leden van onderzoeksgroep BEST hebben in hun publicaties en in twee recente conferenties, over het verbond en over Israel, laten zien dat deze handschoen wordt opgepakt.⁵⁶

3. Existentialisme en de positie van Jezus Christus

In de vrijgemaakte traditie heeft het existentialistische klimaat, het denken vanuit het begin, en de nadruk op de uniciteit van Christus (Schilder, Kamphuis) vervelende uitwerkingen gekregen.

De nadruk op de eenheid van het verbond, gedacht vanuit de goede schepping, heeft geleid tot een sterke juridische theologie met accent op objectiviteit en normativiteit waardoor dat het overwicht van Gods liefde en genade verdwijnen. In plaats daarvan kwamen existentiële maar neutrale evenwichtsconstructies van verkiezing en verwerping, belofte en eis.

Door de stelling dat Christus geen verbondshoofd is, of dat Christus alleen redt door *intercessio* en niet door *processio*, wordt makkelijk de uniciteit van Christus benadrukt: Hij is wat wij niet zijn en doet wat wij niet doen (substitutie). Zo komt onder druk te staan dat Christus zich ook met mensen heeft geïdentificeerd, en is en doet wat wij zullen zijn en zullen doen (representatie en participatie), en dat wij als gelovigen op een in een

⁵⁶ Hierbij kan gedacht worden aan publicaties van P.H.R. van Houwelingen (over Israël), G. Kwakkel (exegetische bijdragen over de verschillende verbonden), aan de BEST-conferenties van 2017 over het verbond en 2018 over Israël. Zie ook J.M. Burger, ‘The Story of God’s Covenants: A Biblical-Theological Investigation with Systematic Consequences’, in *Calvin Theological Journal* 54.2 (2019): 267–299.

deelnemersperspectief toegankelijke wijze één met hem mogen zijn (eenheid). Zo ontstaat een problematisch beeld van de God-mens relatie: onrustig en onveilig, activistisch en wettisch.

De nadruk op objectiviteit in combinatie met een christologie die vooral het unieke van Christus benadrukt, ging tenslotte samen met een te negatieve kijk op subjectiviteit en te weinig aandacht voor de Heilige Geest.

In *Klank en weerklank* heeft Trimp geprobeerd deze effecten te corrigeren door aandacht te vragen voor het schenkende karakter van Gods belofte (de *promissio*), het overwicht van de genade en de weerklank van Gods Woord in ons hart. De stemmen van Janse, Scholtens en De Graaf zijn hier als tegenwicht ook belangrijk. Het komt erop aan dat niet alleen het unieke van Christus wordt gezien, maar ook zijn inclusiviteit, het *pro nobis* van Christus, onze eenheid met en participatie in Christus. Van hieruit ontstaat een andere kijk op de relatie met God, waarin de overvloed van Gods liefde nadruk kan krijgen. Bovendien roepen onze eenheid met en participatie in Christus vanzelf de vraag op naar het werk van de Geest en naar onze subjectiviteit. Het kan niet anders dan dat zo het nieuwe van het nieuwe verbond aandacht zal krijgen: Goede vrijdag, Pasen en Pinksteren. Leven in het nieuwe verbond is 'zijn in Christus' en leven in de Geest.